

שבר וגאון

עיון בסיפור חטא העגל ותיקונו
יעקב לנדוירט

התהום המפרידה בין מעמד הר סיני לחטא העגל מעלה תמיהה רבתי באשר לסיבות החטא. הירידה הנוראה משקפת מצבים נפשיים גם בנפש האדם הפרטי. דברי הרב באורות התשובה שופכים אור על תהליכים אלו בנפשו של אדם פנימה ועל דרך תיקונו, ומתוך כך ניתן לשוב ולהבין את תהליך התיקון שעם ישראל עובר בדרך לקבלת הלוחות השניים.

פתיחה

סיפור חטא העגל, המתרחש בסמיכות למעמד הר סיני, מעלה תהייה כבדת משקל על תהפוכות 'מצבי הרוח' בעבודת ה'. עם ישראל, אשר חי ונושם את השראת השכינה יום יום, שנגאל ממצרים על ידי האלהים ונמצא בתהליך כריתת ברית וקבלת עול תורה עליו - כיצד הם יכולים להתכחש לאלהים ולעצמם, וליצור פסל, אִם כל חטאת, איסור שרק הרגע נאסרו בו? כיצד הם יכולים לבגוד באלהים שהציל אותם וממשיך להצילם במדבר, ולהפנות עורף לאיש משה, איש האלהים, שליח נאמן לגאולתם ממצרים?

נגסה להתבונן בסיפור חטא העגל לאור תמיהה זו, וללמוד מתוכו על רכישת כישרון הניווט בין העליות והירידות במדרגות חיי הרוח והחומר, על המתח בין מפגש עם אלהים חיים לבין החזרה לשגרה.

רקע

בני ישראל משועבדים במצרים משך שנים רבות. הם אינם מכירים כלל באפשרות של גאולה ויציאה מעבדות לחירות, באפשרות של שיבה לארץ האבות. מושגים כמו שחרור וגאולה אינם קיימים בשפה, לא קיימת אפילו הפריבילגיה לחשוב על כך.

בשלב מסוים בסבך הגלות המתישה נולד משה. משה גדל בבית פרעה כ'נסיך מצרים'. באחד הימים הוא יוצא לטייל מחוץ לארמון, ומבחין באיש מצרי "מכה איש עברי מאחיו"¹. משה מתגלה כאן, במעשה שיש בו ניצוץ משליחותו בעתיד, כאיש עברי, ומבצע את הצפוי ממשה, שהוא ההפך מהצפוי מנסיך מצרים: הוא מורד בממסד, מלכותו האדירה של פרעה, מכה את המצרי, וטומן אותו בחול. משה מתנכר להיותו נסיך מצרים ומתחבר להיותו משה העברי.

זו הנקודה שגורמת למפנה. כאן מתחיל סיפור יציאת מצרים: בריחת משה למדיין, הגילוי האלהי בסנה והחזרה למצרים על מנת לגאול את עם ישראל. לאחר מכן מגיעים עשרת המכות, ובהן מופיעה גדולת אלהים בכל תחום בעולם, גילוי אלוקות שאינו מצריך גדולה או התבוננות מצד העם.

לאחריהן יציאת מצרים, במופתים ונסים גדולים, ומשם בני ישראל צועדים לקראת קריעת ים סוף - גילוי אלהי נוסף החותם את סיפור השעבוד ומותיר את בני ישראל חופשיים. על ים סוף בני ישראל מאמינים באלהים, מודים ואף שרים לו. המדרש מלמד שבאותו אירוע מתעלים כל ישראל למדרגת נביאים: "ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל בן בוזי"².

גם לאחר קריעת ים סוף לא נפסקים סיפורי הנסים. מעל לכל חופפת השראת השכינה. בכל תקופת השהות במדבר בני ישראל זוכים פעם אחר פעם לגילוי אלהות בצורה יוצאת מגדר הטבע, לחיי עליונות

1 שמות ב, יא

2 מכללתא דרבי ישמעאל מסכתא דשירה פרשה ג

וגדולה: אכילת המן, הבאר, עמוד הענן ועמוד האש ועוד. השכינה נוכחת במחנה כחלק מאורח החיים.

מעמד הר סיני

בני ישראל ממשיכים בדרכם ומגיעים מאוחדים, "כאיש אחד בלב אחד"³, לתחתית הר סיני.

ההכנה למעמד הר סיני מתבצעת על פי הוראות ברורות:

וירד משה מן ההר אל העם ויקדש את העם ויכבסו שמלתם: ויאמר אל העם היו נכונים לשלשת ימים אל תגשו אל אשה:⁴

בסוף שלושת ימי ההכנה יתקיים מעמד על טבעי, ובו ישתתפו נשמות ישראל מכל הדורות.⁵ מעמד זה הוא גילוי האלהות הגדול ביותר מאז ומעולם לעם ישראל, באירוע יחיד מסוגו, כמוהו לא היה וכמוהו לא יהיה. כדי להגיע מוכנים למעמד נעלה זה, על בני ישראל לעבור תהליך של הכנה וזיכון, נקיון וטהרה.

תיאור המעמד עצמו מציף את החושים: אורות ועשן, קול שופר חזק מאוד. אלהים פותח בשתי דיברות שאומר הוא בעצמו:⁶

אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: לא יהיה לך אלהים אחרים על פני:

לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ: לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי ה' אלהיך אל קנא פקד עון אבת על בנים על שלשים ועל רבעים לשנאי: ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי:⁷

3 רש"י שמות יט, ב ד"ה ויחן
4 שמות יט, יד-טו
5 תנחומא (בבב) ניצבים סי' ח
6 מכות כד, א
7 שמות כ, א-ו

העם לא עומד במעמד, ברגע שנשמע קול אלהים פורחות נשמותיהם.⁸
הם מבקשים ממשה שידבר הוא אִתָּם ולא אלהים:

וכל העם ראים את הקולת ואת הלפידים ואת קול השפר ואת ההר
עשן וירא העם וינעו ויעמדו מרחק: ויאמרו אל משה דבר אתה
עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות:⁹

בני ישראל אינם מצליחים לעמוד בגודל האור האלהי שיורד אליהם
והם מרגישים צורך במתווך, מנהיג שחציו איש וחציו אלהים,¹⁰ כדי
שיוכלו לספוג אותו.

לאחר סיום מעמד הר סיני, אלהים מצווה על משה לעלות אליו להר על
מנת לקבל את לוחות הברית:

ויאמר ה' אל משה עלה אלי ההרה והיה שם ואתנה לך את לוחות
האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורתם: ויקם משה ויהושע
משרתו ויעל משה אל הר האלהים:¹¹

משה קם – לשון זריזות,¹² ומסמיך את אהרן ואת חור לממלאי מקומו.¹³
תיאור עליית משה להר גם הוא נשגב ומלא הדר. מראות האלהים לא
נפסקים:

ויעל משה אל ההר ויכס הענן את ההר: וישכן כבוד ה' על הר סיני
ויכסהו הענן ששת ימים ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן:
ומראה כבוד ה' כאש אכלת בראש ההר לעיני בני ישראל:¹⁴

8 שיר השירים רבה (וילנא) פרשה ו, ג
9 שמות כ טו-טז
10 דברים רבה פרשה יא, ד
11 שמות כד, יב-יג
12 עיין רד"ק יהושע א, ב ד"ה קום
13 שמות כד, יד
14 שמות כד, טו-יז

בני ישראל חוזים גם בגילוי הזה.

וכעת, לראשונה מאז יציאת מצרים, הם נשארים במחנה ללא משה.

בודדים בתחתית ההר

הנקודה השוזרת את כל התהליך, מתחילת תהליך הגאולה ועד מעמד הר סיני, היא התגלות אלהים למשה לעיני בני ישראל. בני ישראל רואים, חשים ושומעים גילויים נשגבים מאין כמותם. הם חיים גילוי אלוקות במאכליהם, בשמירה עליהם ובנסים המלווים אותם. משה הוא המוציא והמביא, מחולל הנסים לעיניהם. כעת, לראשונה מתחילת גאולתם וגילויי האלהים שזכו להם באופן נוכח ורציף, הם נותרים ללא משה, ללא המנהיג והמושיע, ללא איש האלהים המורה להם את הדרך אשר ילכו בה.

העם, הרגיל לגילוי אלוקות אדיר על ידי משה, יושב ומשתוקק לירידתו מן ההר, ולגילויים ולהופעות האלהיות שיבואו יחד אִתּו. אמנם, עמוד הענן והאש, השומרים ומובילים את ישראל, לא משים מקרב המחנה, אך ללא משה, וללא הכנה מדויקת לזמן היעדרותו, יחד עם הבלבול שנוצר עקב מניית הזמן בטעות - בני ישראל נופלים.

זאת ועוד. לאחר מעמד הר סיני, האירוע הנשגב ביותר מאז ומעולם, העם מצפה להמשך ההופעה האלהית. בתת המודע בני ישראל רוצים לעלות למדרגות גבוהות עוד יותר, או לכל הפחות לשוב לאותם רגעים עליונים, לאותן חוויות והרגשות נשגבות. הירידה מהעליה הגדולה, יחד עם היעדרות משה דווקא ברגעים אלו, והתשוקה לאלהים, יוצרים ערבוביה של תחושות ורגשות המובילים אל החטא בצורה מהירה וחסרת מעצורים.

העם סופר וממתין למשה בקוצר רוח. הספירה משתבשת, ובעיני העם - משה בושש לרדת מן ההר,¹⁵ והחטא תופס את מקומו:

ויקהל העם על אהרן ויאמרו אליו קום עשה לנו אלהים אשר ילכו לפנינו כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ידענו מה היה לו:¹⁶

העם מאוחד בתשוקה לאלהים. הם לאחר ארבעים יום ולילה של שגרה, במדבר צחיח ושומם, ללא נוכחות משה, שמגיעים מיד לאחר העליה הגבוהה ביותר. בני ישראל פועלים באימפולסיביות: אינם חושבים, אינם מבררים, לא רוצים להמתין ולו לרגע אחד. האובססיה שולטת בעם. הם מבינים שמשה לא יורד מההר וגם לא ירד עוד, כחונן בדורות הראשונים.

הם לא מתכחשים לאלהים, תשוקתם מכוונת אליו: הם מבקשים המשך של הגילויים וההופעות האלהיות בעולם. הם לא שוכחים שמשה הוציאם ממצרים; אבל כעת הוא אינו, ובני ישראל מרגישים צורך עז לדמות אלהית שתורה להם את הדרך, הן במישור הרוחני והן במישור החומרי, ולצורך כך הם פונים לאהרן, עוזרו של משה, שחווה עם משה את השליחות צעד אחר צעד.¹⁷

כאן צריך לשאול: אם התשוקה מכוונת לאלהים - מדוע העם לא פונה בבקשה לאהרן שיהיה הוא עצמו מנהיגם? מדוע הוא דורש 'עשיית אלהים'? הרי אהרן הוא הדובר, הוא מכיר את ענייני ההנהגה בתוקף תפקידו כדוברו ועוזרו של משה! נראה לומר, שגם אם התשוקה לאלהים כנה ואמתית, אם היא מופיעה בצורתה הפסולה, החוטאת - יורדת היא למטה למטה. גם אם הרצון הפנימי טוב, אם מופיע הוא בעולם בצורה מקולקלת - נופל הוא למטה עד לכפירה גדולה.

15 רש"י שמות לב, א: "כי כשעלה משה להר אמר להם: לסוף ארבעים יום אני בא בתוך שש שעות. כסבורים הם שאותו יום שעלה מן המזין הוא, והוא אמר להם שלמים מ' יום ולילו עמו, ויום עלייתו אין לילו עמו, שהרי בז' בסיון עלה, נמצא יום ארבעים בשבעה עשר בתמוז".

16 שמות לב, א

17 עצם פנייתם לאהרן, ולא מלחמתם נגדו, היא ראייה לכך שהעם מחפש אלוקות, ולא חלילה להפך. ועיין בספר הכוזרי מאמר א ס"י צז.

עשה לנו אלהים

בני ישראל דוחקים באהרן: "קום עשה לנו אלהים".¹⁸ קום עכשיו, ללא המתנה וללא תהיות, אין זמן לשאלות ולבירורים. העם דורש מאהרן לנהוג בזריזות, כפי שנהג משה בעלותו להר. אהרן לא מתנגד באופן ישיר; הוא פועל בעורמה:

ויאמר אלהם אהרן פרקו נזמי הזהב אשר באזני נשיכם ובניכם ובנתיכם והביא אלי: ויתפרקו כל העם את נזמי הזהב אשר באזניהם ויביאו אל אהרן.¹⁹

אהרן פועל בצורה אקטיבית, הוא לוקח אחריות על המעשה. הוא יוביל את 'עשית האלוה' וכך יוכל לשלוט בטירוף ששורר בעם, באותה תשוקה מטורפת וטועה לאלוקות. אהרן מקווה שבלקיחת האחריות הוא יוכל לעכב את החטא ולמנוע אותו.

אהרן מפנה את הגברים לבקש מנשותיהם ומילדיהם את זהב תכשיטיהם, מתוך מחשבה שהנשים והילדים אוהבים את התכשיטים ויהיו פחות נדיבי לב, ובכך יוכל לדחות עוד, ולו במעט, את החטא.²⁰ אך התכסיס נכשל. כולם פורקים את נזמי הזהב - "ויתפרקו כל העם".²¹ ישנה התפרקות על שלל מובניה, גשמית, מוסרית ורוחנית.

אהרן יוצר עגל מסכה, והעם ממשיך בתשוקה לאלהים ובדרך החטא. בני ישראל לא זונחים את עברם, אלא מצביעים על הפסל ואומרים: "אלה אלהיך ישראל אשר העלוק מארץ מצרים".²² אין כאן התכחשות לתהליך שהם עברו. אהרן מכריז על יום חג למחרת, בונה מזבח, ומקווה שוב שיצליח לדחות את המשך ההדרדרות.²³ אך התקווה מתבדה בשנית:

18 שמות לב, א

19 שם ב-ג

20 שמות רבה (וילנא) פרשה לז, ב

21 שמות לב, ג

22 שם ד

23 פסיקתא זוטרותא שמות לב, ה וכן בפירוש רש"י שם.

למחרת משכים העם להקריב עולות, לאכול ולשתות – "ויקמו לצחק".²⁴ באותה קימה כמו משה, באותה פעולה מהירה, חדה, אך לדבר עבירה. רק לפני ארבעים יום נכחו בני ישראל במעמד הנשגב ביותר שהתרחש אי פעם, מעמד הר סיני בו שמעו את קול אלהים מדבר אליהם. המעמד היחיד בהיסטוריה שבו אלהים מתגלה לעם שלם. וכעת – קול דממה דקה. עם ישראל בוגד באלהים, חוטא לו ופונה לאחור, עושה את ההפך המוחלט מרצונו המפורש. למעשה, הוא מאבד את עצמו:

חטא ישראל, זנה אחרי אלהי נכר, את אניותו העצמית עזב.²⁵

בני ישראל מאבדים את עצמם לחלוטין.

כיצד יכולים בני ישראל, לאחר כל נסי יציאת מצרים, וביחוד לאחר מעמד הר סיני – לחטוא לאלהים באותו חטא שעליו הזהיר אותם בכבודו ובעצמו?

כשאדם דולג ועף

כדי לנסות להבין את התהליך שבני ישראל עוברים והנקודות שבהן הם חוטאים, נתבונן בשתי פסקאות מאורות התשובה. אומר הרב קוק זצ"ל:

בכל דרגה ובכל השגת עולם יש בה אוצר של קדושה. וכשאדם דולג ועף במהירות גדולה יותר ממדרגתו אז מתרוקן הוא מהתוכן הקדוש של הדרגות התחתונות שהן הראויות לו, ולמדרגות העליונות אינו יכול להתדבק מפני שהן יותר מדי רוחניות בעודו. ע"כ הוא צריך לשוב בתשובה בשברון לב ובשמחה אל המדרגות שעזב, ומ"מ לא ישכח את הרושם של המדרגות העליונות, שכיון שעלה לא ירד. ואז יתהפך הכל לטובה.²⁶

24 שמות לב, ו

25 אוה"ק ג עמ' קמ

26 אורות התשובה פרק יד פסקה יח

בעש"ק צריכים לעסוק בתשובה על כל העבר בימות החול, כדי לקבל קדושת שבת בלא שום מניעה מכל דבר חטא ועון. ובמוש"ק צריכים לשוב בתשובה על התוכן של הארת השבת, שיהיה נקי בלא שום תערובת, כדי שאותם העניינים, שמפני קדושת השבת הם מתבטלים ואינם יכולים לפעול ולהזיק, לא יפריעו את מהלך הכשרות של ימות החול, שאין בהם אותה ההגנה.

וזהו ענין קידוש ידים ורגלים של פשיטת בגדי הקודש של כה"ג ביוה"כ. כי אותם צחצוחי טומאה המתפרצים לתוך הקודש, ומפני גודל אור הקודש הם מתאמצים להתדבק בו, ובעת שליטת הקודש עצמה אינם יכולים לעשות מאומה, אבל אחד עבוד הארתה צריכים להשמר מהם ע"י תשובה גדולה רבת החדוה העוז והענווה.²⁷

בשתי הפסקאות הללו הרב קוק מפרט את תהליך העליה והירידה בדרגות הקודש והחיים; את הסדר והחוקיות שבהן, את הכרחיות הירידה ואת הדרך לפעול בה נכון.

קודם שעולה בקודש, צריך האדם להכין כלים לדרגתו החדשה. אנו מיטהרים בערב שבת קודש כדי לקבל את קדושת השבת ואת האורות הגבוהים שבה; עושים חשבון נפש על השבוע החולף ומכינים את עצמנו לקבלת השבת, לקבלת אורה בכלים מדודים ומכוונים. ממה אם כן יש לשוב במוצאי שבת? הרי התעלינו מימות החול אל השבת, מדוע יש לעשות תשובה על העליה, ובפרט בזמן החזרה לימות החול – החזרה לדרגה הקודמת? ובעצם, האם הירידה צריכה הכנה בפני עצמה?

מסביר הרב יסוד חשוב בעבודת האדם. לאחר העלייה לעולם תגיע ירידה. ביציאה מהקודש, מהאזור המוגן והנוח, מוכרחת להגיע ירידה של חזרה לחיים רגילים. לכל שבת יש מוצאי שבת. בזמן ההתעלות – בשבת, ביום הכיפורים, בקודש הקודשים ובהר סיני – ישנה שמירה על

האדם, וקשה ליצרו להפילו. אך לאחר העלייה הגדולה עליו להישמר ממנו עד מאוד.

מוכרחת היא הירידה להגיע. היא אינה חטא בטבעה, אבל היא מוכנה לו, כפי שהעלייה מוכנה ביתר שאת לקדושה ולמצווה. כדי לא להפגע בירידה מאותה דרגה גבוהה דרושה זהירות והכנה. דרושה היטהרות גם כדי לחזור למדרגה הרגילה, לימות החול. גם הכהן הגדול, לאחר שיצא מקודש הקודשים, המקום הקדוש ביותר ביום הקדוש ביותר – טרם החזרה לשגרת החיים, לאחר שפושט את בגדי הקודש – טובל ומיטהר. זאת על מנת לשמור על האורות שקיבל כשהיה למעלה, בהתעלות העליונה. לתקן את הכלים כדי שיוכלו להמשיך להתקיים גם ללא אותם אורות.

משבת למוצאי שבת, מבגדי לבן לבגדי זהב, ממועדים עליונים לשגרת החיים הרגילים. גם מעמד הר סיני, עליון ונשגב ככל שיהיה – היה זמני, ואינו עוד.²⁸ כך גם לדורות: אם לא נעשה תשובה, אם לא נשוב ונברר את שחוינו וקיבלנו בשעת העלייה, אם לא נרד בזהירות ולא נאגור בתוכנו בצורה נכונה את האורות הגבוהים, הכלים יתנפצו. יוצא אם כן, שלאחר העלייה ישנה הכנה לנפילה עמוקה, וככל שהעלייה גבוהה יותר – כך ההכנה לנפילה מסוכנת יותר. הרב קוק מבחין כאן בנקודה מופלאה, המבהירה לנו את מקור הנפילה המטאורית של בני ישראל, כמעט ללא שהות אל עבר החטא הנורא.

התשוקה לאלהים בקרב העם אכן אמתית וכנה, והיא קיימת במלוא עוזה ותוקפה. אך הכלים אינם מבוררים, אינם מוכנים לאותה חזרה לשגרה, להכנסת האורות בחיי המעשה. מכאן הדרך לחטא קצרה ומהירה. בני ישראל חוטאים לאלהים באופן החמור ביותר; הם דורשים אותו, מכוונים אליו – וחוטאים לו. כוונתם, בעומק עומקה, רצויה; אך מעשיהם נוראים.

28 כמובן שהשפעות העלייה והרושם ממנה נשארים בכלים גם לאחר שהסתיימה; אך האירוע הספציפי מסתיים ואנו חוזרים לחיים הרגילים.

התשוקה לאלהים, גם אם היא מופיעה בחטא ובאופן הפסול, טומנת היא בתוכה הכנה לתשובה שתגיע לאחר הנפילה. הרי באמת, כל פניה לגודל היא פניה לאלהים, גם אם כרגע נופלת היא למקומות הנמוכים ביותר, וסופה להיתקן ולהוסיף אור גדול.²⁹

כך כותב הרב קוק באורות התשובה:

התשובה היא תמיד שרויה בלב, אפילו בעת החטא עצמו התשובה גנוזה היא בנשמה, והוא שולחת את קויה, שהם מתגלים אח"כ בעת שבא הנוחם הקורא לתשובה. בעומק ההויה של החיים המציאותיים מונחת התשובה, מפני שהיא קדמה לעולם, וטרם שבא החטא כבר מוכנת התשובה ממנו. על כן אין דבר בטוח בעולם כמו התשובה, וסוף הכל לשוב לתקון, וק"ו שישראל מובטחים ועומדים לעשות תשובה, להתקרב אל הרצון המקורי שלהם, להגשים בחיים את טבע נשמתם, למרות כל קירות הברזל העוצרים החוצצים בעד התגלותו של טבע איתן זה.³⁰

אם נשליך גם את הפסקה הזו לסיפור החטא שבו אנו עוסקים, נוכל להמשיך ולהבחין ברצון ובתשוקה לאלהים שקיימים מאחורי המעשה, גם אם בצורה פסולה. וסוף כל סוף, כותב הרב, יצליחו ישראל לפעול באופן הנכון כראוי לרצונם החבו.

שובו אלי ואשובה אליכם

כאן נפתח סיפור תשובה מופלא, סיפור החזרה של בני ישראל לקשר עליון ומתקן עם אלהים וחזרתו אליהם. סיפור העובר מלוחות שבורים ללוחות שניים, ולמעשה ממשיך ומתעלה עד לתיקון השלם לעתיד לבוא. סיפור התשובה מלמד אותנו על חשיבות לימוד הזכות הנדרש

29 צדקת הצדיק מט: "דברים שהרבה לפשוע בהם, ידע שהוא כלי מוכן להיות דיקא באותו דבר נקי ובר לבב".

30 אורות התשובה פרק ו פסקה ב

בתהליך התיקון, על התשוקה לטוב הטמונה בחטא ועל האמונה העמוקה שככל שאפשר לקלקל ולרדת למטה, כך אפשר לתקן ולעלות למעלה עד אין סוף.

בתחילה אלהים מיידע את משה על החטא. תיאור הדו-שיח בין אלהים למשה מתאר תחושת אכזבה לכאורה מצדו של אלהים, והוא מעורר את משה לפתוח בתהליך של תשובה:

וידבר ה' אל משה לך רד כי שחת עמך אשר העלת מארץ מצרים: סרו מהר מן הדרך אשר צויתם עשו להם עגל מסכה וישתחוו לו ויזבחו לו ויאמרו אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים: ויאמר ה' אל משה ראיתי את העם הזה והנה עם קשה ערף הוא: ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם ואעשה אותך לגוי גדול:³¹

אלהים מתייחס למשה כאל בעליו של העם: "שחת עמך", "אשר העלת". הוא מזכיר לו את התהליך שעבר עם ישראל על ידו, כדי לעורר בו את הקשר העמוק בינו לבין העם, על מנת שיתחיל להניע אותו לתשובה. משה, לעומתו, פועל באותו האופן: הוא משייך את העם לאלהים, מזכיר לו את אהבתו לישראל ולאבכותיהם ואת הברית שכרת עמם. הוא משתמש גם בטיעון של חילול שם אלהים:

ויחל משה את פני ה' אלהיו למה ה' יחרה אפך בעמך אשר הוצאת מארץ מצרים בכח גדול וביד חזקה: למה יאמרו מצרים לאמר ברעה הוציאם להרג אתם בהרים ולכלתם מעל פני האדמה שוב מחרון אף והנחם על הרעה לעמך: זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדך אשר נשבעת להם בך ותדבר אלהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים וכל הארץ הזאת אשר אמרתי אתן זרעכם ונחלו לעולם:³²

משה משיב לאלהים באותה הדרך שבה אלהים פונה אליו. הוא מסלק את עצמו מהתמונה ומדגיש לאלהים שמדובר בעמו שלו, שהוציא בעצמו מארץ מצרים.

31 שמות לב, ז-י

32 שם יא-יג

וינחם ה' על הרעה אשר דיבר לעשות לעמו:³³

אלהים שומע זאת ומתנחם, חוזר בו כביכול מהרצון לכלות את העם. הוא אינו מוחל ואינו סולח, אך חוזר בעצמו מרעיון המחיייה וכביכול שב בתשובה. בכך נפתחת בפני העם האפשרות לשוב ולכפר על חטאם. תהליך התשובה החל.

משה יורד מן ההר ושני הלוחות עמו. הוא יודע שהעם חטא, וגם אם סכנת המחיייה כבר אינה מרחפת מעל ראש העם, הסיפור טרם נגמר. דרושה כאן תשובה מלאה, והוא מכין את עצמו לכך. דווקא מי שלא היה שותף לחטא מתחיל את תהליך התשובה, משום שהתשובה אינה נוגעת רק לאדם הפרטי שחטא; כל תיקון, כל התרוממות לתוכן אצילי, כל בקשת אלהים ופניה אל הטוב – הם כולם חלק מתהליך כלל עולמי.

יהושע מחכה למשה בתחתית ההר, ובזמן הירידה אל המחנה הוא מפנה את תשומת לבו של משה לנעשה במחנה. משה מבחין שהקול העולה מהמחנה הוא קול ענות. לא ענות גבורה ולא ענות חלושה, קול ללא עצמיות, אלא קול שאבדה עליו דרכו.

כאשר משה רואה בעיניו את שקיעת העם בחטא הוא משליך את הלוחות, ללא הוראה מלמעלה, ושורף את העגל עד אפר. אפשר להניח שהשלכת הלוחות היא אות של משה לבני ישראל, שממחישה את הצורך בשבירת המצב הקיים, בעזיבה מוחלטת של החטא.³⁴

משה פונה לאהרן, ממלא מקומו, על מנת לשמוע את הסיפור. אהרן, כדרכו בקודש, מנסה ללמד זכות על ישראל ומזכיר את הסיבות לחטא:

עשה לנו אלהים אשר ילכו לפנינו כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ידענו מה היה לו:³⁵

33 שמות לב, יד

34 רמב"ם הל' תשובה פ"ב ה"ב: "ומה היא התשובה, הוא שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו".

35 שמות לב, כג

גם בסיפורו של אהרן מודגש הרצון הטוב. אלהים חי ונוכח ברצון בני ישראל. בצורה פסולה וחוטאת למטרה, אך הוא נוכח.

עוד כותב הרב קוק:

באמת אי אפשר להתרומם אל התשוקה הרוחנית של ישועת הכלל מבלי תשובה פנימית עמוקה מכל חטא ועון. אמנם יחיד ששב במובן זה מוחלים לו ולכל העולם כולו וכן יכולים רבים להתעלות לתכונה האדיאלית הגנוזה בנשמת האומה ע"י תשובת היחיד, השב למטרה זו של התאפשרות הזרחת תשוקת גאון האומה בטהרתה.³⁶

משה מבין שעליו לעורר רצון לתשובה בקרב העם. כעת, לאחר פתיחת האפשרות לשוב מהצד האלהי והזעזוע שגרם בשבירת הלוחות, יש לפתוח בתשובה מעשית.

ויעמד משה בשער המחנה ויאמר מי לה' אלי ויאספו אליו כל בני לוי:³⁷

התשובה מתפשטת ממשה לשבט לוי. תהליך של תיקון חייב לנבוע מתוך האדם, ואט אט, במעגלים גדלים והולכים, להתפשט לסביבתו.

משה מצווה על שבט לוי להרוג את החוטאים, להמשיך במלאכת הסרת הנגע מקרב המחנה. הוא מעורר את העם להרהר בתשובה, ופונה מהם אל אלהים לראות האם ישא את חטאתם. זריקת האשמה הנכונה בעם מאפשרת לו לשוב.

וישב משה אל ה' ויאמר אנא חטא העם הזה חטאה גדולה ויעשו להם אלהי זהב:³⁸

36 אורות התשובה פרק ד פסקה ה

37 שמות לב, כו

38 שם לא

על פי רש"י, משה פונה לאלהים בטענה ובדרישה:

אתה הוא שגרמת להם, שהשפעת להם זהב וכל חפצם, מה יעשו
שלא יחטאו. משל למלך שהיה מאכיל את בנו ומקשטו ותולה לו
כיס בצווארו ומעמידו בפתח בית זונות מה יעשה הבן שלא
יחטא.³⁹

פירושו הנפלא של רש"י מתחבר לדברינו בנוגע לסיבת הנפילה בחטא
סמוך כל כך למעמד הר סיני. טענת משה היא שאי אפשר להשפיע לבני
ישראל שפע רב כל כך, גשמי אך גם רוחני, במעמד הר סיני, מבלי
לצפות לנפילה. יש לדאוג למנהיג ברגעים הקשים על מנת לנתב את
התשוקה והשפע העצומים לטוב.

בהמשך, דורש משה מאלהים:

ועתה אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת:⁴⁰

מסביר הספורנו:

הן תרצה לשאת חטאתם והן שלא תרצה לשאת, מחה את הזכיות
שלי מספרך ושים לחשבונם, כדי שיזכו לסליחה.⁴¹

משה, המנהיג הגואל, מרגיש תחושת אחריות עמוקה ושייכות יוצאת
דופן לבני ישראל. הוא מקדיש את זכויותיו למענם, מקריב את עצמו
לתהליך התיקון והתשובה. אך אלהים טרם מתרצה. העונש עודנו תלוי
ועומד, והנהגה חדשה מתחילה: לא עוד אלהים בכבודו ובעצמו הולך
בקרב המחנה, כי אם מלאך בלבד. כאן אנו פוגשים חרטה וצער אמתיים
ומוחלטים של העם.⁴²

39 רש"י שמות לב, לא ד"ה אלהי זהב

40 שמות לב, לב

41 ספורנו שמות לב, לב ד"ה אם תשא

42 רמב"ם הל' תשובה פ"ב ה"ב: "ויתנחם על מה שעבר". בני ישראל מתחרטים ומתאבילים על חטא העגל.

ומשה יקח את האהל ונטה לו מחוץ למחנה הרחק מן המחנה וקרא לו אהל מועד והיה כל מבקש ה' יצא אל אהל מועד אשר מחוץ למחנה: והיה כצאת משה אל האהל יקומו כל העם ונצבו איש פתח אהלו והביטו אחרי משה עד באו האהלה: והיה כבא משה האהלה ירד עמוד הענן ועמד פתח האהל ודבר עם משה: וראה כל העם את עמוד הענן עמד פתח האהל וקם כל העם והשתחוו איש פתח אהלו: ודבר ה' אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו ושב אל המחנה ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל:⁴³

למרות התיקון והחרטה, אוהל מועד לא יכול לשכון כעת בתוך המחנה. אך העם ממשיך בדרך התיקון: כאשר משה יוצא אל אוהל מועד כולם קמים, כנגד אותה קימה לקראת העגל וכתיקון לה, ומביטים אחרי משה, לכיוון האוהל. הם עוזבים לחלוטין את אלהי הנכר שאליהם פנו ומשתחווים אל האלהים.

מיד לאחר מכן התורה מפליגה בתיאור גילוי כבוד אלהים למשה, הרצוף בתיאורי אהבה מופלגים. משה בונה מחדש את הקומה הרמה שבה בני ישראל היו שרויים, על מנת לסיים את תהליך התיקון בקבלת הלוחות השניים.

לאחר תהליך התשובה על כל חלקיו: משריפת העגל והריגת החוטאים, דרך החרטה והכניעה, ועד להתעלות משה אל מעבר למדרגתו קודם חטאם של בני ישראל - ניתן לסגור את המעגל ולקבל את הלוחות מחדש:

ויאמר ה' אל משה פסל לך שני לחת אבנים כראשנים וכתבתי על הלחת את הדברים אשר היו על הלחת הראשנים אשר שברת: והיה נכון לבקר ועלית בבקר אל הר סיני ונצבת לי שם על ראש ההר: ואיש לא יעלה עמך וגם איש אל ירד בכל ההר גם הצאן והבקר אל ירעו אל מול ההר ההוא: ויפסל שני לחת אבנים וירד ה' בענן ויתיצב עמו שם ויקרא בשם ה': ויעבור ה' על פניו ויקרא ה' ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת נוצר חסד לאלוין נשא עון

ופשע וחטאה ונק לא יקנה פקד עון אבות על בנים ועל בנים על שלשים ועל רבעים: וימהר משה ויקוד ארצה וישתחו: ויאמר אם נא מצאתי חן בעיניך ה' ילך נא ה' בקרבנו וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו: ויאמר הנה אנכי כרת ברית נגד על כמך אעשה נפלאות אשר לא נברו בכל הארץ ובכל הגוים וראה כל העם אשר אתה בקרב את מעשה ה' כי נורא הוא אשר אני עשה עמך:⁴⁴

תהליך התשובה מביא את בני ישראל למעמד שיא. אלהים מתגלה לבני ישראל כאלהי התשובה ותיקון העולם, אלהי הסליחה, אב אוהב שמצפה לבניו על אף מעשיהם הרעים וחטאיהם נגדו.

סיפור התשובה הוא סיפור חיינו, סיפור של מצבי רוח מתחלפים, הנובעים כולם מתשוקה ורצון לקרבת אלהים ולעבודתו. לו רק נדע לנווט נכונה את דרכנו בעבודתו יתברך, ולחיות את חיינו בתודעת תשובה ותיקון יום יום, נוכל לזכות לתיקון השלם הכולל את כל העולם. אם נשוב אנו אליו, ישוב הוא אלינו.

תהליך התשובה שקישר את משה, את שבט לוי, ואת בני ישראל, מוביל את העם לשוב לעצמו, לאלהיו, ומתוך כך לתשובת ושיבת אלהים אל תוך מחנה ישראל. אך הוא אינו מסתיים שם; הוא ממשיך עד ימינו, ועד התיקון השלם בקרוב בימינו ממש. עד שנגיע, יחידים, שבטים, אומה ועולם מלא, לקרבת אלהים בתוך מחננו, לתיקון השלם ותשובה מלאה באהבה רבה.